

سیاست‌گذاری‌های سیاسی - حقوقی جمهوری اسلامی ایران در حفاظت از محیط زیست

دکتر حمید بهرامی احمدی*

تاریخ دریافت: ۱۳۸۷/۰۷/۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۸۷/۰۸/۳۰

چکیده

پیشرفت علم و صنعت و گسترش تمدن در کنار رفاه و آسایشی که برای انسان به ارمغان آورده، نتیجه ناخوشایندی نیز برای انسان به همراه داشته و این نتیجه ناخوشایند، صدمه و آسیب به محیط زیست بوده است. تخریب محیط زیست می‌تواند برای انسان خطرهای زیادی به دنبال داشته باشد. توجه به این خطر باعث پدید آمدن حرکت‌های خودجوشی توسط انسان‌های آگاه و نیک‌اندیش شده و تشکل‌های مردمی متعددی در سرتاسر دنیا به وجود آمده و از راه‌های گوناگون سعی و تلاش در آگاهی‌دادن به مردم داشته‌اند. دولت‌ها نیز کم‌وبیش متوجه آینده بحرانی کره زمین شده و با این حرکت‌های مردمی برای یافتن راهکارهای جدی همراه شده‌اند. این حرکت‌ها از دهه شصت قرن بیستم جدی‌تر شده و موجب برپایی اجلاس‌های متعددی گردیده و پیمان‌های بین‌المللی متعددی پیرامون محیط زیست منعقد شده است. به این ترتیب، نجات محیط زیست از محدوده تلاش‌های سیاسی به عرصه قانون‌گذاری نیز کشیده شده و تخریب محیط زیست ضمانت اجرای حقوقی پیدا کرده است. سرآغاز تشکیل اجلاس‌های مربوط به حقوق محیط زیست در اجلاس «ریودوژانیرو» تشکیل شد که ضمن تأکید بر مصوبات اجلاس استکهلم راه‌های جدیدی را برای قرن بیست و یکم پیش‌بینی کرد و پس از آن برپایی این اجلاس‌ها و تنظیم این معاهدات ادامه داشته است. این مقاله نگاهی گذرا بر ضرورت توجه به حفظ محیط زیست از نظر اخلاقی، سیاسی و حقوقی دارد و تلاش‌هایی را که در این زمینه انجام شده، بررسی کرده است و به این نتیجه رسیده که در فرهنگ اسلامی - ایرانی ما زمینه‌های مناسبی برای گسترش توجه همگان - به‌ویژه دولت - در حفظ محیط زیست موجود است که توجه به آن‌ها راهگشاست. در عرصه حقوق نیز علی‌رغم کمبودها و نقایص قانونی که در این زمینه وجود دارد، با این حال، در قوانین موجود نیز مقررات قابل توجه و بازدارنده‌ای برای جلوگیری از تخریب محیط زیست موجود است.

واژگان کلیدی

محیط زیست، عهدنامه، مسئولیت مدنی، طبیعت‌محوری، تخریب، آلودگی

مقدمه

انسان برای زندگی و ادامه حیات و رشد و تکامل خود تنها زمین را دارد. خداوند او را از زمین و در زمین آفریده و سرمایه‌های حیات و تداوم زندگی را در اختیار او قرار داده است (طه: ۵۵؛ هود: ۶۱). طبیعت که گاهی از آن به «محیط زیست» هم تعبیر می‌شود، سرمایه‌ای است که بسیاری از اجزای آن تجدیدناپذیر است و تجدید بسیاری از آنچه که می‌تواند بازیافت‌شدنی تصور شود، در طی جریانی چنان طولانی اتفاق می‌افتد که در واقع، می‌توان آن‌ها را نیز در شمار آنچه تجدیدناشدنی است، به حساب آورد و از طرف دیگر، هر پدیده‌ای از پدیده‌های طبیعت چنان با اجزای دیگر به هم پیوستگی دارد که هر تغییری که در هر یک از آن‌ها داده شود، آثار خود را - که گاهی عظیم و باورناکردنی است - تا دورترین نقاط و تا اعماق جهان بر جای می‌گذارد. متأسفانه از زمان انقلاب صنعتی، سرعت تخریب محیط زیست افزایش یافت و اینک، این خطر پیش آمده که انسان به دست خود زمین را نابود و در واقع، خود را مضمحل کند. در کشور ما ایران نیز محیط زیست به سرعت در حال نابودی است و ما نیز در تخریب طبیعت از دیگران عقب نمانده‌ایم. ولی خوشبختانه به نظر می‌رسد در جهان حرکتی بیدارکننده پدید آمده است که طبیعت و جهان را از صدمات تخریب نجات دهد.

انگیزه نوشتن این مقاله، نگرانی از نابودی محیط زیست است که همه انسان‌های آگاه را در سرتاسر جهان به اضطراب انداخته است و سؤالی که باید به آن پاسخ داد، این پرسش اساسی است که آیا دولت ایران با سیاست‌گذاری‌های سیاسی و حقوقی فعلی خود می‌تواند از تخریب محیط زیست جلوگیری کند؟ بررسی انجام‌شده، حکایت از وجود نواقصی در این حوزه دارد که در نوشتار حاضر به صورت موردی و مصداقی آورده شده است.

۱. مفهوم‌شناسی

سیاست‌گذاری برای جلوگیری از تخریب محیط زیست شامل راهبردهای سیاسی و حقوقی است و برای دانستن این راهبردها دانستن مفاهیم ذی‌ربط و مصادیق آن‌ها

ضروری است؛ بنابراین، در ابتدا درباره مفاهیم و بعضی مصادیق مورد بحث توضیح کوتاهی داده می‌شود.

۱-۱. محیط زیست

محیط زیست ترجمه واژه فرانسوی «environment» به معنای محیط پیرامون انسان است. اصطلاح فارسی آن، یعنی «محیط زیست» از دو واژه «محیط» و «زیست» ترکیب شده است. «محیط» واژه‌ای عربی از مصدر «حوط»، و دو معنا دارد: یکی «احاطه‌کننده» (لوئیس مألوف، ۱۹۸۷م، ذیل واژه «حوط») و دیگری «اقیانوس»؛ «زیست» واژه‌ای فارسی و به معنای زندگی است؛ بنابراین، «محیط زیست» به معنای محل زندگی و حیات و آنچه که زندگی و حیات را در کره خاکی در بر گرفته است. «شورای جامعه اقتصادی اروپا» در تاریخ ۲۷ ژوئن ۱۹۶۷م. در متنی حقوقی محیط زیست را به شکل زیر تعریف کرد:

«محیط زیست، آب، هوا، خاک و عوامل درونی و بیرونی مربوط به هر موجود زنده را شامل می‌گردد» (یوسف‌وند، ۱۳۸۴، ص ۸).

در قانون محیط زیست «هند» در ماده ۴۸ در تعریف محیط زیست آمده است: «محیط زیست شامل مجموعه‌ای از به‌هم‌پیوستگی عوامل بیرونی است که رشد و حیات موجودات زنده انسانی، جانوری و گیاهی از آن تأثیرپذیر است» (یوسف‌وند، ۱۳۸۴، ص ۸).

گاهی از محیط زیست به «طبیعت» هم تعبیر می‌شود و منظور از «طبیعت» در اصطلاح، «به مجموعه پدیده‌ها و موجوداتی می‌گویند که بشر در پیدایش آن‌ها نقشی نداشته است؛ مثل زمین، هوا، آب، گیاه، انسان و...» (یوسف‌وند، ۱۳۸۴، ص ۸)؛ منظور از اصطلاح «منابع طبیعی» عبارت از آب، هوا، معادن و سایر مواهب الهی موجود در طبیعت است. ماده ۹ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست، «منابع طبیعت» را مترادف «محیط زیست» دانسته و آلوده کردن آب، هوا و خاک را آلوده کردن «محیط زیست» خوانده است. (تقی‌زاده انصاری، ۱۳۷۶، ص ۷).

۲-۱. تخریب محیط زیست

در مورد «محیط زیست» یا «طبیعت» بحث از آلودن یا تخریب مطرح است. «آلودگی» در لغت به معنای کثیف بودن یا کثیف شدن و مجازاً به معنای دین، وام و بدهکاری است (معین، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۸۴). شاید تعریف زیر از آلودگی و آلودن محیط زیست تعریف مناسبی باشد:

«هرگونه تغییر در ویژگی‌های اجزاء متشکل محیط به شکلی که استفاده پیشین از آن ممکن نگردد و به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم منافع و حیات موجودات زنده را به مخاطره اندازد» (دبیری، ۱۳۸۲، ص ۱۱).

به موجب ماده ۹ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست (مصوب ۲۸ خرداد ۱۳۵۳) و اصلاحیه آن (۲۴ آبان ۱۳۷۱)، آلوده ساختن محیط زیست به شرح زیر است: «پخش یا آمیختن مواد خارجی به آب یا هوا، خاک یا زمین به میزانی که کیفیت فیزیکی، شیمیایی و یا بیولوژیک آن را به‌طوری که زیان‌آور به حال انسان یا سایر موجودات زنده یا گیاهان یا آثار و ابنیه باشد، تغییر دهد» (مجموعه قوانین محیط زیست، ۱۳۸۳- ب، ج ۱، ص ۷۹؛ دکتر تقی‌زاده، ۱۳۷۶، ص ۶).

«تخریب محیط زیست» شامل انهدام، نابودی جنگل‌ها و مراتع، گیاهان، گونه‌های وحشی حیوانات و سایر مظاهر محیط زیست است و بدیهی است که هرگونه آلودن، یا تخریب محیط زیست تبعات گسترده و منفی بر محیط زیست انسان‌ها و دیگر موجودات کره زمین دارد و می‌تواند جوامع انسانی را با بحران‌های زیست‌محیطی مواجه سازد.

حساسیت در برابر تخریب محیط زیست به این معنا نیست که از مواهب محیط زیست بهره‌برداری نشود. بهره‌برداری از منابع و مواهب طبیعی حق انسان و ضرورت زندگی اوست؛ مهم آن است که این بهره‌برداری موجب تخریب نگردد و تداوم آن هم برای نسل حاضر و آینده تضمین شود؛ همان چیزی که متأسفانه کمتر رعایت می‌شود. چنانچه بر اساس اصول علمی و آینده‌نگری و با رعایت کامل نکات فنی از محیط زیست بهره‌برداری شود، هیچ تعارضی بین حفظ محیط زیست و بهره‌برداری از آن

وجود ندارد، ولی آنچه مورد ایراد است، عدم رعایت این تعادل است؛ یعنی انسان با دست خود سلامت نسل فعلی و حیات نسل آینده را به وجوه مختلف صدمه و آسیب می‌رساند. نکته اینجاست که توسعه پایدار با تخریب محیط زیست میسر نیست و اصولاً با حفظ محیط زیست است که امکان توسعه پایدار وجود دارد. توسعه‌ای که با تخریب محیط زیست همراه باشد، نه تنها توسعه نیست بلکه روزبه‌روز فقر و بدبختی بشر را بیشتر می‌کند.

۲. راهبردهای ایران برای حفظ محیط زیست

عرصه محیط زیست از جمله مواردی است که تمهیدات سیاسی با سیاست‌های قانونی و حقوقی همراه است؛ زیرا:

نخست، تخریب محیط زیست یک مشکل جهانی است و محدود به حدود جغرافیایی خاص نیست؛ لذا پیمان‌ها و عهدنامه‌های متعدد بین‌المللی در این مورد تنظیم شده است که هم جنبه سیاسی و هم حقوقی دارد. ایران به تعداد زیادی از این عهدنامه‌ها قانوناً ملحق شده است.

دوم، در همه کشورهای از جمله ایران برای جلوگیری از تخریب محیط زیست قوانین خاصی تصویب شده است و سیاست تقنینی جزء سیاست و مدیریت جامعه محسوب می‌شود. بنابراین، ابتدا عهدنامه‌های بین‌المللی و سپس سیاست تقنینی داخلی ایران بررسی خواهد شد.

۲-۱. راهبردهای سیاسی

در عرصه بین‌المللی احساس خطر از بروز مشکلات زیست‌محیطی روزبه‌روز در تزايد است؛ به همین علت، از پنجاه سال پیش تا سال ۱۳۸۸ بیش از ۱۸۰ اجلاس توسط مجامع بین‌المللی برگزار شده است و می‌توان گفت که کمتر جلسه‌ای - حتی جلسات سیاسی - بین سران یا وزرای خارجه کشورهای جهان برگزار می‌شود که مسئله محیط زیست، به مناسبتی جزو دستور کار نباشد. حتی در آخرین جلسه‌ای که اخیراً (خرداد ۸۸) در ایتالیا از سران کشورهای صنعتی جهان تشکیل شد، مسئله محیط زیست جزو

دستور کار جلسه مزبور بود. تاکنون ۲۸۰ معاهده، موافقت‌نامه و پروتکل بین‌المللی دربارهٔ حفاظت از محیط زیست تصویب شده که ایران به ۱۸ معاهده از این معاهدات با تصویب مجلس شورای اسلامی ملحق شده است؛

از اجلاس‌های مهم دربارهٔ محیط زیست، اجلاس «استکهلم» در سال ۱۹۷۲م. است. این اجلاس موفق شد در اصول بیست و شش‌گانه خود برای حفظ محیط زیست قواعدی را تدوین و تصویب کند. بیست سال بعد در سال ۱۹۹۲م. اجلاس دیگری با حضور سران ۱۳۶ کشور در شهر «ریودوژانیرو» برزیل تشکیل شد. در این اجلاس بیش از ده هزار شرکت‌کننده و خبرنگار و عکاس از سراسر جهان حضور داشتند. این اجلاس اعلامیه‌ای شامل ۲۷ اصل را با عنوان «دستورالعمل قرن ۲۱» تصویب کرد. در این اعلامیه به‌ویژه در اصل هشتم آن روی اصلاح الگوی مصرف تأکید شده است (مجموعه قوانین محیط زیست، ۱۳۸۳- الف، ص ۱۵). به‌اختصار متذکر می‌گردد که در اجلاس «ریودوژانیرو» عناصر مخرب محیط زیست در سه عنصر اصلی دیده شده است:

یک. الگوی مصرف غیرصحیح؛

دو. افزایش جمعیت؛

سه. کثرت ماشین‌آلات و شهرک‌های صنعتی.

دربارهٔ الگوی مصرف ذکر نکته‌ای ضروری است:

تخریب محیط زیست در ارتباط با الگوهای مصرف نامناسب، تنها در عملکرد خانواده‌های اسراف‌گر متبلور نیست بلکه بخش عمده و اصلی که نقش محوری در تخریب محیط زیست دارد، در عملکرد دولت‌هاست. عملکرد دولت‌ها در تخریب محیط زیست تنها در بهره‌برداری بی‌رویه از معادن نیست بلکه در مدیریت غیرکارشناسانه از این منابع و در مدیریت صنایع نیز کاملاً دیده می‌شود و در این مورد، خواه بهره‌برداری از معادن و خواه در مدیریت، مسئولیت اصلی برعهده دولت‌هاست؛ زیرا دولت‌ها مدیریت ارشادی همهٔ جامعه را در اختیار دارند و هیچ نهادی جز با تصویب و تأیید صریح و یا ضمنی دولت نمی‌تواند کاری انجام دهد؛ خواه این اقدام در جهت خیر باشد و یا در جهت خلاف منافع جمع و جامعه. با این توضیح مختصر و با توجه به مسئولیت اساسی و مهم دولت، نیازی به توضیح بندهای دوم و سوم یعنی

کثرت جمعیت و زیادی ماشین‌آلات و شهرک‌های صنعتی نیست؛ زیرا هر دوی این عوامل نیز در محدوده مسئولیت دولت‌ها قرار می‌گیرد.

در حال، در کشورهای مختلف دنیا حرکت‌های خودجوش مردمی در جهت حفظ و حمایت از محیط زیست تشکیل شده و بعضی از این انجمن‌ها به صورت حزب درآمده و در عرصه سیاست هم فعال شده‌اند و در نتیجه این احزاب (معمولاً با نام حزب سبز و...) در مجالس و نهادهای قانون‌گذاری هم نفوذ کرده‌اند و امکان از قوه به فعل درآوردن آرمان‌های خود را در زمینه حفظ محیط زیست به دست آورده‌اند. روشنگری‌های این جمعیت‌ها همراه با ملموس بودن واقعیت‌های موجود، دولت‌ها را نیز به آگاهی نسبی رسانده و احساس خطر نسبت به آینده محیط زیست فراگیر شده است؛ در نتیجه، در قرن بیستم اسناد بین‌المللی زیادی در زمینه حفظ محیط زیست تصویب شد.

اسناد بین‌المللی نتیجه توافق سازمان‌های بین‌المللی است و سازمان‌های بین‌المللی را نیز دولت‌ها به وجود می‌آورند، اگرچه بعداً حیات مستقل پیدا می‌کنند (Navaz, 1977, vol.17, p.232). در این باره، جمهوری اسلامی ایران نسبت به عضویت در بسیاری از عهدنامه‌های بین‌المللی اقدام کرده و این عهدنامه‌ها در حکم قانون است: به موجب ماده ۹ قانون مدنی ایران:

«مقررات عهدی که بر طبق قانون اساسی بین دولت ایران و سایر دول

منعقد شده باشد، در حکم قانون است.»

طبق اصل هفتاد و هفتم قانون اساسی:

«عهدنامه‌ها و مقاوله‌نامه‌ها، قراردادها و موافقت‌نامه‌های بین‌المللی باید به

تصویب مجلس شورای اسلامی برسد.»

مهم‌ترین عهدنامه‌های بین‌المللی زیست‌محیطی که دولت جمهوری اسلامی عضو

آن‌هاست، عهدنامه‌های زیر است (مجموعه قوانین محیط زیست، ۱۳۸۳ - الف، ج ۲، ص ۵ و بعد):

- عهدنامه مربوط به مداخله در دریاها و آزاد در مواردی که آلودگی نفتی پیش می‌آید (۱۹۶۹ م.)؛

- عهدنامه مربوط به تالاب‌های بین‌المللی به‌ویژه، تالاب‌های زیستگاه پرندگان آبی (رامسر، ۱۹۷۱م.)؛
  - عهدنامه مربوط به میراث فرهنگی و طبیعی جهان (یونسکو، ۱۹۷۲م.)؛
  - عهدنامه جلوگیری از آلودگی دریایی از طریق دفع مواد زائد و مواد متفرقه (۱۹۷۲م.)؛
  - عهدنامه تجارت بین‌المللی گونه‌های جانوران و گیاهان وحشی در معرض نابودی (۱۹۷۳م.)؛
  - عهدنامه منطقه‌ای کویت برای همکاری در مورد حمایت و توسعه محیط زیست دریایی و نواحی ساحلی در برابر آلودگی، بین کشورهای حاشیه خلیج فارس (۱۹۷۸م.)؛
  - عهدنامه وین برای حفاظت از لایه ازن (۱۹۸۷م.)؛
  - پروتکل «مونرآل» در مورد لایه ازن (۱۹۸۷م.)؛
  - عهدنامه «بازل» درباره کنترل انتقال برون‌مرزی مواد زائد زیان‌بخش و دفع این مواد (۱۹۸۹م.)؛
  - پروتکل مداخله در دریا‌های آزاد در صورت بروز آلودگی ناشی از مواد غیرنفتی؛
  - عهدنامه بین‌المللی نجات دریایی (۱۹۸۹م.)؛
  - عهدنامه بین‌المللی آمادگی، مقابله و همکاری در برابر آلودگی نفتی (۱۹۹۰م.)؛
  - عهدنامه سازمان ملل متحد در مورد بیابان‌زدایی (۱۹۹۴م.)؛
  - عهدنامه ساختاری تغییرات اقلیمی (۱۹۹۲م.)؛
  - پروتکل «کیوتو» در مورد عهدنامه تغییرات اقلیمی (۱۹۹۸م.)؛
  - پروتکل کنترل انتقالات برون‌مرزی مواد زائد خطرناک و دیگر ضایعات در دریا (۱۹۹۸م.)؛
  - عهدنامه تنوع زیستی (۱۹۹۲م.)؛
  - پروتکل ایمنی زیستی (۲۰۰۰م.).
- این عهدنامه‌ها و پروتکل‌ها قبل از انقلاب اسلامی یا پس از انقلاب اسلامی توسط قوه مقننه تصویب شده، لذا حکم قانون پیدا کرده و لازم‌الاجراست.

همان‌طور که معلوم است، انگیزه تشکیل این اجلاس‌ها و تصویب این عهدنامه خطرانی بوده که انسان از تخریب محیط زیست احساس می‌کرده و در کنار این نگرانی کلی بعضی حوادث تأسف‌بار زیست‌محیطی نیز از قبیل حادثه «بوپال» در هند و حادثه «چرنوبیل» در شوروی سابق (اوکراین) نیز مزید بر این نگرانی شده است (دانشگاه هاروارد، ۱۳۸۰، ص ۲۵-۲۷).

اگرچه حمایت از محیط زیست در منشور ملل متحد درج نشده، سازمان ملل متحد نیز بنا به وظیفه جهانی خود در حفاظت از محیط زیست نقش مهمی ایفا کرده است. شورای اقتصادی و اجتماعی سازمان ملل که یک رکن آن کمیسیون اقتصادی اروپاست، در حفظ محیط زیست تلاش فراوان دارد. این شورا در سال ۱۹۶۸م. به مجمع عمومی سازمان ملل پیشنهاد داد تا اجلاسی جهانی درباره محیط زیست تشکیل شود و همین پیشنهاد بود که به تشکیل اجلاس «استکهلم» در سال ۱۹۷۲م. منتهی شد. به دنبال اجلاس «استکهلم»، اجلاس دیگری در سال ۱۹۹۲م. در «ریودوژانیرو» تشکیل شد که از مهم‌ترین اجلاس‌های مربوط به حفاظت محیط زیست به حساب آمده است (که پیشتر از آن‌ها نام برده شد). بعضی نهادهای برخاسته از اجلاس‌های بین‌المللی عبارت است از:

یک. سازمان یونپ

سازمان یونپ در سال ۱۹۷۲م. بعد از اجلاس «استکهلم» تشکیل شد و برنامه‌ای راجع به ساختار و امور مالی «حوزه محیط زیست» تدوین کرد. هزینه‌های «یونپ» توسط سازمان ملل متحد تأمین می‌شود و دبیرخانه آن در «نایروبی» - پایتخت «کنیا» - است. یونپ شورای ۵۹ نفره‌ای دارد که دبیرکل آن توسط دبیر کل سازمان ملل متحد به مدت ۵ سال انتخاب می‌شود. کنترل جهانی محیط زیست برعهده یونپ گذاشته شده و به عنوان «طرح نظارت بر کره زمین» شناخته می‌شود. دیدگاه‌های عمده این طرح عبارت است از:

الف. مسائل بهداشتی با همکاری سازمان بهداشت جهانی؛

ب. مسائل مربوط به منابع جانشین که به سازمان خواروبار و کشاورزی «فائو» سپرده شده است؛

ج. مسائل مربوط به آب و هوا که به سازمان هواشناسی واگذار شده است. از جمله وظائف و مسئولیت‌های مهم «یونپ»، فشار به دولت‌ها برای پیوستن به عهدنامه‌های بین‌المللی و گنجاندن اصول مربوط به محیط زیست در قوانین داخلی است (محرم‌نژاد، ۱۳۷۴ ج ۱، ص ۷).

دو. کمیسیون توسعه پایدار

سازمان ملل متحد بعد از اجلاس «ریو» (ریودوژانیرو در دسامبر ۱۹۹۲)، «کمیسیون توسعه پایدار» را تشکیل داد، با این هدف که «توسعه پایدار» با «حفظ محیط زیست» همراه باشد. این کمیسیون امور مربوط به جنگل‌ها، کویرزدایی، کوه‌ها، کشاورزی، توسعه روستایی و حفظ تنوع گونه‌ها را وجهه همت خود قرار داد (فهیمی، ۱۳۸۸، ص ۲۱).

۲-۲. سیاست‌گذاری‌های حقوقی

سیاست‌گذاری‌های حقوقی ایران شامل اقدامات حقوقی بین‌المللی، یعنی پیوستن به عهدنامه‌های جهانی مربوط به محیط زیست و قانون‌گذاری‌های داخلی است.

۲-۲-۱. سیاست‌گذاری حقوقی در عرصه بین‌المللی

تعیین مجازات برای آسیب رساندن به محیط زیست بیشتر مربوط به حقوق داخلی است؛ آنچه در عرصه حقوق بین‌الملل مورد توجه است، جبران خسارت و به عبارت دیگر، مسئولیت مدنی است. در بسیاری از اعلامیه‌ها و مصوبات کنوانسیون‌ها و بیانیه‌های بین‌المللی، به امور حقوقی و از جمله مسئولیت مدنی متجاوزان به محیط زیست می‌پردازد و از جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

یک. در اعلامیه «استکهلم» (مصوب ژوئن ۱۹۷۲) - که پیشتر از آن نام بردیم - دو اصل مهم را مقرر داشته است که عبارت است از:

الف. در اصل ۲۱ می‌گوید:

«دولت‌ها در مورد فعالیت‌هایی که در قلمرو آن‌ها صورت می‌گیرد و به محیط زیست لطمه وارد می‌آورد، مسئولیت کامل دارند».

ب. در اصل ۲۲ مقرر می‌دارد:

«دولت‌ها توافق کرده‌اند که در گسترش حقوق بین‌الملل تشریک‌مسابی کرده و نسبت به جبران خسارت قربانیان آلودگی و خسارات زیست‌محیطی همکاری نمایند».

و روشن است که این دو ماده بر مسئولیت مدنی دولت‌ها تصریح دارد.

دو. اعلامیه «ریودوژانیرو» - مصوب ژوئن ۱۹۹۲ م. - نیز بر مندرجات اعلامیه استکهلم تأکید کرده است (کیس، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۳۵).

سه. قطعنامه ۶۷۸ شورای امنیت سازمان ملل متحد در مورد مسائل زیست‌محیطی حمله عراق به کویت در سال ۱۳۶۷ مقرر می‌دارد:

«عراق مطابق ضوابط حقوق بین‌الملل، مسئول هر نوع خسارت مستقیم و هرگونه خسارت زیست‌محیطی و تخریب منابع طبیعی است که در اثر تجاوز و اشغال کویت به وجود آمده است».

شورای امنیت در قطعنامه مزبور برای اولین بار در مورد محیط زیست اظهار نظر کرده است. اعلامیه مزبور همچنین کمیسیون معروف به «کمیسیون غرامات جنگی سازمان ملل» را تأسیس کرد و صندوقی نیز برای آن در نظر گرفت. کمیسیون مزبور نقشی شبه‌قضایی داشت و بحث درباره آیین دادرسی آن از مجال این مقاله بیرون است، ولی ذکر این نکته جالب است که کمیسیون مزبور از سال ۱۹۹۱ تاکنون سه میلیون و ششصد هزار شکایت دریافت کرده است.

چهار. قطعنامه «استراسبورگ» - درباره مسئولیت مدنی خسارات زیست‌محیطی مصوب سپتامبر ۱۹۹۷ م. این قطعنامه ویژگی‌هایی داشت از قبیل:

الف. - تأسیس مؤسسه حقوق بین‌الملل؛

ب. این قطعنامه پیشنهاد کرد که در مسئولیت مدنی زیست‌محیطی به جای «مبنای تقصیر»، «مبنای مسئولیت محض» پذیرفته شود. و از این جهت، قطعنامه مزبور به حقوق اسلامی نزدیک شده است.

پنج. اعلامیه اجلاس «مالمو» که در سال ۲۰۰۰م. صادر شد و در بند سوم آن، به مسئولیت حقوقی آسیب‌های زیست‌محیطی توجه کرده است.

شش. اجلاس «مونته ویدئو» در ماده سوم، خط‌مشی مفصل خود که در جلد ۲۱ شورای حکام یونپ درج شده است، به مسئولیت حقوقی توجه می‌کند و راه‌هایی برای کاهش خسارت پیش‌بینی می‌کند و از جمله برای حمایت از قربانیان و زیان‌دیدگان از خسارت زیست‌محیطی پیش‌بینی می‌کند که بدون توجه به ملیت قربانیان و زیان‌دیدگان کشورها باید ترتیبی دهند که:

اولاً، خسارت‌دیدگان امکان دسترسی به دادگاه برای اقامه دعوی داشته باشند؛

ثانیاً، جبران مناسب از جمله از راه بیمه و صندوق جبران خسارت صورت گیرد؛

ثالثاً، نظام‌های پیش‌گیری از خسارت باید تقویت شود.

هفت. کنوانسیون مصوب ۱۹۶۳م. مربوط به مسئولیت مدنی ناشی از خسارات اتمی است که در سال ۱۹۷۷ اجرایی شد. این کنوانسیون برای اولین بار مفهوم «شخص» را شامل اشخاص خصوصی و دولت‌ها دانسته و ضمناً مسئولیت را «مطلق» شمرده است.

هشت. کنوانسیون «بروکسل» که برای مسئولیت مدنی ناشی از آلودگی نفتی در ۲۹ نوامبر ۱۹۶۹م. شکل گرفت و در نوامبر ۱۹۷۵م. اجرایی شد. در این کنوانسیون، مالک کشتی را در برابر خساراتی که از آلودگی نفتی ناشی می‌شود، مسئولیت محض یا مطلق دانسته و در نتیجه، تنها با اثبات قوه قاهره و جنگ و اقدام عمدی اشخاص ثالث است که مالک می‌تواند از مسئولیت مبرا شود.

نه. کنوانسیون بین‌المللی «صندوق بین‌المللی پول» برای جبران خسارت ناشی از آلودگی‌های نفتی مصوب سال ۱۹۷۱م. که در سال ۱۹۸۷م. اجرایی شد.

ده. کنوانسیون اتمی سال ۱۹۷۱م. که به نام کنوانسیون مسئولیت مدنی در مورد حمل و نقل دریایی اتمی معروف است.

یازده. کنوانسیون مسئولیت بین‌المللی ناشی از موضوعات فضایی و هوایی، لندن، مسکو و واشینگتن مصوب ۱۹۷۲م. که هدف از این کنوانسیون، تصویب مقرراتی برای پرداخت خسارت کافی و مناسب به زیان‌دیدگان توسط دولت است.

دوازده. کنوانسیون «لندن» برای مشخص کردن ادعاهای دریایی مصوب ۱۹۷۶م. که ده سال بعد در سال ۱۹۸۶م. اجرایی شد و محدوده مسئولیت را تا ۳۰۰٪ افزایش داد. همچنین، کنوانسیون‌های متعددی از قبیل «بروکسل» مصوب ۱۹۷۱م.، «هلسینگی» مصوب ۱۹۶۶م.، «سازمان ملل در زمینه حقوق دریاها» مصوب ۱۹۸۲م.، «مونرال» مصوب سال ۱۹۸۷م.، «تنوع بیولوژیکی» مصوب سال ۱۹۹۲م. و غیره. در تمام این کنوانسیون‌ها مسئله جبران خسارت زیان‌دیدگان از خسارت‌های زیست‌محیطی مطرح است و نشان‌دهنده این است که نظام حقوق بین‌الملل به این موضوع اهمیت بسیاری می‌دهد (فهیمی، ۱۳۸۸، صص ۲۷ و بعد).

۲-۲-۲. سیاست‌گذاری‌های حقوقی در عرصه داخلی

ایران از نظر زیست‌محیطی یکی از کشورهای نادر دنیاست و از نظر تنوع آب و هوا و شرایط اقلیمی و گونه‌های نادر گیاهی و حیوانی، یک کشور استثنایی به شمار می‌رفته است. نقاط گرمسیر و سردسیر در فواصل نسبتاً کوتاه از هم قرار دارند و از این جهت شرایط دامداری و زندگی حیات وحش به خوبی فراهم است. درعین‌حال که کویر «شهداد» کرمان از گرم‌ترین نقاط جهان است، در تابستان از همان نقطه که گرمای بالای شصت درجه دارد، می‌توان برف‌های کوه «سیرج» را تماشا کرد. «شیر ایران» نوعی از نژاد «شیر» است که هنوز هم در جهان به نام شیر ایران معروف است، ولی متأسفانه آخرین شیر ایران، به نوشته «ظل‌السلطان» پسر ناصرالدین شاه و والی فارس، حدود صد سال قبل توسط وی در «دشت ارژن» شکار شده و نسل آن از بین رفته است (ظل‌السلطان، بی‌تا، ص ۳۲۷)؛ و بعضی گزارش‌ها نشان می‌دهد که آخرین شیر ایران در زمان جنگ جهانی اول توسط انگلیسی‌ها شکار شده است. درهرحال، ببر ایران، یوزپلنگ، گورخر، گوزن زرد، جیبیر معروف به بز آهو و بسیاری از حیوانات منحصر به فرد جهانی که تنها در ایران، آن هم به تعداد بسیار یافت می‌شدند، دیگر نابود شده و بعضی در آستانه نابودی است. درخت «سروکوهی» به نام «اورس» که در کوه «خبر» استان کرمان وجود دارد، عمر هر اصله آن حدود دو هزار سال است و اگر درختی

خشک شود، دیگر قابل تکثیر و جایگزینی نیست. سیاست‌های حقوقی داخلی به دو دوره قبل و بعد از انقلاب تقسیم می‌شود:

الف. قبل از انقلاب

تا قبل از انقلاب اسلامی مسئله محیط زیست خیلی حساس و بحرانی نبود به این معنا که حداقل در اوائل، به علت عدم گسترش فعالیت‌های صنعتی در داخل کشور و توسعه محدود شهرها و نبود هجوم همه‌جانبه برای بهره‌برداری و در واقع، عدم تخریب معادن و نابودی جنگل‌ها حساسیت زیادی نیز در مورد تخریب محیط زیست نبود. به عقیده پژوهشگران، اولین جایی که پدیده‌ای از پدیده‌های محیط زیست مورد توجه قانون‌گذار ایران قرار گرفته، در ماده ۱۷۹ قانون مدنی مصوب سال ۱۳۰۷ شمسی در مورد شکار است (فهیمی، ۱۳۸۸، ص ۶).

قوانین مربوط به محیط زیست که قبل از انقلاب اسلامی تصویب شده است، به شرح زیر خلاصه می‌شود (مجموعه قوانین و مقررات محیط زیست ۱۳۸۳- ب، صص ۱۱ و بعد):

یک. در سال ۱۳۳۵ شمسی قانون شکار تصویب شد؛

دو. در سال ۱۳۴۶ قانون دیگری با عنوان قانون شکار و صید تصویب گردید؛

سه. در سال ۱۳۵۳ در همین زمینه، قانون کامل‌تری تصویب شد؛

چهار. قانون شهرداری در اول بهمن ماه سال ۱۳۴۳ و اصلاحیه آن، در سال ۱۳۴۵ تصویب شد.

طبق بند دوم ماده ۵۵ این قانون اصلاحی، شهرداری موظف شده است تا از ایجاد و تأسیس اماکنی که به هر شکل مزاحم مردم و یا مخالف اصول بهداشت است، از جمله «محل‌های تولید مواد آتش‌زا و اصطبل‌های چهارپایان و مراکز دامداری و مشاغل پرسر و صدا» جلوگیری کند.

پنج. در سال ۱۳۴۹ قانون تشکیل وزارت منابع طبیعی تصویب شد. به موجب این قانون، حمایت و حفاظت از خاک‌های کشور و بهره‌برداری از منابع طبیعی

(جنگل‌ها، مراتع، حیوانات وحشی و نیز آبزیان دریایی) از اهداف تأسیس این وزارتخانه محسوب شده است.

شش. قانون اصلاح موادی از قانون شکار و صید در سال ۱۳۴۶ که اصلاحیه دیگری بعد از انقلاب در تاریخ ۲۵ آذر ۱۳۷۵ به آن زده شد. در این قانون برای متخلفان، مجازات‌هایی از ۹۱ روز تا سه سال زندان و جزای نقدی از ۱۸۰ هزار ریال تا بیست میلیون ریال و یا هر دو را در نظر گرفته است. همان‌طور که روشن است، این مقدار جریمه به‌ویژه با شرایط امروز تناسبی ندارد و نمی‌تواند مانع تجاوز متجاوزان به محیط زیست شود؛ مثلاً دادگاه عمومی زنجان طبق رأیی که علیه یک کارخانه آلوده‌کننده هوای استان صادر کرد، کارخانه مزبور را به (۵۰) پنجاه هزار تومان جریمه محکوم کرد! و دادگاهی دیگر برای کسی که آخرین بذر ایران را کشته و نسل آن را نابود کرده بود، تنها دو میلیون تومان جریمه در نظر گرفت.

هفت. قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست که در سال ۱۳۵۳ تصویب شد و بعداً در سال ۱۳۷۱ مورد اصلاح قرار گرفت. این قانون را می‌توان مهم‌ترین و اساسی‌ترین قانون ایران درباره محیط زیست دانست. به موجب این قانون سازمان حفاظت محیط زیست مهم‌ترین نهاد مسئول و متولی اجرای این قانون به شمار می‌آید. این سازمان به موجب بند ۲ ماده ۶ این قانون موظف است از تغییرات در آب و خاک و تغییر و تخریب مسیر رودخانه‌ها و تخریب جنگل‌ها و... جلوگیری کند و طبق بند ۳ ماده ۶، حفظ محیط زیست و حفظ ظواهر طبیعت و چگونگی زیباسازی آن جزو همین وظایف به شمار می‌رود.

هشت. آیین‌نامه جلوگیری از آلودگی هوا (۲۹ تیر ۱۳۵۴). این آیین‌نامه ایرادهایی از جمله تعارض بین بعضی مواد آن (مثل مواد ۵ و ۶) داشت و چون آیین‌نامه بود، ضمانت اجرای قانون را هم نداشت.

نه. قانون حفاظت دریا و رودخانه‌های مرزی ایران از آلودگی‌های نفتی که برای آلوده‌کنندگان، خواه توسط کشتی و خواه توسط سکوه‌های نفتی باشد، مجازات شش ماه تا دو سال زندان یا جریمه یک تا دو میلیون ریال وجه نقد یا هر دو مجازات را در نظر

گرفته بود و روشن است که نه جریمه پیش‌بینی شده و نه مجازات زندان در نظر گرفته شده تناسبی با میزان ضرر و زیان ندارد (پرونده زاخاروف، رأی شماره ۱۴۶/۷۹).

ب. قوانین بعد از انقلاب اسلامی

یک. در صدر این قوانین از اصل پنجاهم قانون اساسی باید نام برد که می‌گوید:

«در جمهوری اسلامی، حفاظت محیط زیست که نسل امروز و نسل‌های بعد باید در آن حیات اجتماعی رو به رشدی داشته باشند، وظیفه عمومی تلقی می‌گردد؛ از این رو، فعالیت‌های اقتصادی و غیر آن که با آلودگی محیط زیست یا تخریب غیرقابل جبران آن ملازمه پیدا کند، ممنوع است.»

دو. قانون توزیع عادلانه آب. آنچه در این قانون مربوط به حقوق محیط زیست است، در ماده ۴۶ قانون مزبور آمده است.

«آلوده ساختن آب ممنوع است، پیش‌گیری و ممانعت و جلوگیری از آلودگی منابع آب به سازمان حفاظت محیط زیست محول می‌شود. سازمان مذکور موظف است پس از کسب نظر سایر مقامات ذی‌ربط کلیه تعاریف، ضوابط، مقررات و آیین‌نامه‌های مربوط به جلوگیری از آلودگی آب را تهیه و به تصویب هیئت وزیران برساند که پس از تصویب لازم‌الاجرا خواهد بود»؛

ماده مزبور تفاوتی بین آب‌های آشامیدنی یا آب‌های کشاورزی یا غیر آن‌ها نگذاشته و آنچه ماده مزبور در نظر دارد، آلوده نشدن آب است.

سه. قانون معادن مصوب ۱۱ خرداد ۱۳۶۱. در ماده ۳۷ قانون مزبور می‌گوید: چنانچه بهره‌برداری بر اثر اکتشاف و بهره‌برداری به اراضی و املاک آسیب برساند، مکلف به جبران خسارت است.

منظور از «اراضی» مندرج در این ماده را باید تفسیر به اراضی خصوصی و املاک مجاور معدن کرد که در حریم قانونی صاحبان املاک نیز نباشد و گرنه:

اولاً، حریم طبق ماده ۱۳۹ قانون مدنی، «حریم در حکم ملک صاحب حریم است و تملک و تصرف در آن که منافی باشد با آنچه مقصود از حریم است، بدون اذن از طرف مالک صحیح نیست...»؛

ثانیاً، این ماده مربوط به مسائل زیست‌محیطی نیست. تکلیف فعالیت‌های آلوده‌کننده یا مخرب محیط زیست در اصل پنجاهم قانون اساسی روشن است و قابل تردید هم نیست.

چهار. قانون مناطق دریایی جمهوری اسلامی ایران در خلیج فارس و دریای عمان (فروردین ۱۳۷۲). طبق این قانون هرگاه کشتی خارجی باعث آلودگی محیط زیست دریایی شود و مناطق دریایی ایران را آلوده کند، آلوده‌کننده هم دارای مسئولیت مدنی و هم دارای مسئولیت کیفری است.

پنج. آیین‌نامه جلوگیری از آلودگی آب (اردیبهشت ۱۳۷۳). ماده یک قانون مزبور مورد زیر را نیز جزو مواردی که موجب مسئولیت می‌شود، محسوب داشته است:

«تغییر مواد محلول یا معلق یا تغییر درجه حرارت و دیگر خواص فیزیکی و شیمیایی و بیولوژیکی آب در حدی که آن را برای مصرفی که مقرر است، مضر یا غیرمفید سازد».

همچنین، در این ماده منابعی که عملکردشان ممنوع است، به شرح زیر آورده است: «هرگونه منبعی که فعالیت یا بهره‌برداری از آن موجب آلودگی آب می‌شود که شامل منابع صنعتی، معدنی، کشاورزی، دامداری، شهری، خانگی، خدماتی و درمانی متفرقه می‌باشد».

به موجب قانون مزبور فعالیت‌های صنعتی، بیمارستانی و کشاورزی و مواد زائد جامد، مثل جسد حیوانات جزو منابع آلاینده شمرده شده است. ماده ۲۲۰ آیین‌نامه مزبور به مسئولیت مدنی متخلفان اشاره کرده و چنین گفته است:

«چنانچه تخلف از مقررات این آیین‌نامه موجب ورود هرگونه خسارت به محیط زیست آبزیان و منابع طبیعی شود، دادگاه حسب درخواست سازمان، مسئولین را به پرداخت و جبران خسارت واردشده محکوم می‌نماید».

شش. قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا (اردیبهشت ۱۳۷۴) این آیین‌نامه هر عملی را که موجب آلودگی هوا شود، ممنوع کرده است. لذا این قانون را می‌توان از این جهت، مهم‌ترین قانون مربوط به ممنوع بودن آلوده کردن هوا دانست. هفت. قانون حفاظت و بهره‌برداری از منابع آبی جمهوری اسلامی ایران (شهریور ۱۳۸۴) که برای آلاینده‌ها منابع آبی از مجرای نقدی و ضمانت اجرای قانونی دیگر در نظر گرفته است.

هشت. قانون مجازات اسلامی. در قانون مجازات اسلامی مواد مختلفی مربوط به متخلفان و تخریب‌کنندگان محیط است. از آن جمله مواد ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۶، ۶۸۸ و تبصره‌های آن و ماده ۶۸۹ است. این مواد از جهت آنکه از مواد قانون مجازات است، متن آن مواد ذکر می‌شود. ماده ۶۷۹ می‌گوید:

«هرکس به عمد و بدون ضرورت حیوان حلال گوشت متعلق به دیگری یا حیواناتی که شکار آنها توسط دولت ممنوع اعلام شده است، را بکشد یا مسموم یا تلف یا ناقص کند به حبس از نود و یک روز تا شش ماه یا جزای نقدی از یک میلیون و پانصد هزار ریال تا سه میلیون ریال محکوم خواهد شد.»

عدم تعادل و تناسب بین میزان زندان پیش‌بینی شده در این ماده با جریمه نقدی کاملاً روشن است. ماده ۶۸۰ قانون مزبور گفته است:

«هرکس برخلاف مقررات و بدون مجوز قانونی اقدام به شکار یا صید حیوانات و جانوران وحشی حفاظت شده نماید، به حبس از سه ماه تا سه سال و یا جزای نقدی از یک و نیم میلیون ریال تا هجده میلیون ریال محکوم خواهد شد.»

در این ماده نیز همان اشکال مطرح شده در ماده قبل وجود دارد؛ ماده ۶۸۶ می‌گوید:

«هرکس درختان موضوع ماده یک قانون گسترش فضای سبز را عالمأ و عامداً و برخلاف قانون مذکور قطع یا موجبات از بین رفتن آنها را فراهم آورده، علاوه بر جبران خسارت وارده حسب مورد به حبس تعزیری از شش

ماه تا سه سال و یا جزای نقدی از سه میلیون تا هجده میلیون ریال محکوم خواهد شد».

و شاید مهم‌ترین و صریح‌ترین این مواد، ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی است که می‌گوید:

«هر اقدامی که تهدید علیه بهداشت عمومی شناخته شود، از قبیل آلوده کردن آب آشامیدنی یا توزیع آب آشامیدنی آلوده، دفع غیربهداشتی فضولات انسانی و دامی و مواد زائد، ریختن مواد مسموم‌کننده در رودخانه‌ها، زباله در خیابان‌ها و کشتار غیرمجاز دام، استفاده غیرمجاز فاضلاب خام یا پس آب تصفیه خانه‌های فاضلاب برای مصارف کشاورزی ممنوع می‌باشد و مرتکبین چنانچه طبق قوانین خاص، مشمول مجازات شدیدترین نباشند، به حبس تا یک سال محکوم خواهند شد».

تبصره ۱.

«تشخیص اینکه اقدام مزبور تهدید علیه بهداشت عمومی و آلودگی محیط زیست شناخته می‌شود و نیز غیرمجاز بودن کشتار دام و دفع فضولات دامی و همچنین، اعلام جرم مذکور حسب مورد برعهده وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، سازمان حفاظت محیط زیست و سازمان دامپزشکی خواهد بود».

تبصره ۲.

«منظور از آلودگی محیط زیست عبارت است از پخش یا آمیختن مواد خارجی به آب یا هوا یا خاک به میزانی که کیفیت فیزیکی، شیمیایی یا بیولوژیک آن را به طوری که به حال انسان یا سایر موجودات زنده یا گیاهان یا آثار و ابنیه مضر باشد، تغییر دهد».

نتیجه‌گیری

در پایان باید به سؤالی که در ابتدای مقاله مطرح شد، پاسخ داد و که آیا ایران می‌تواند با توجه به عهدنامه‌ها و قوانین موجود دست‌کم روند رو به گسترش تخریب محیط

زیست را متوقف کند و وضع نابسامان فعلی را سامان دهد؟ اگرچه در بعضی موارد نقض قانونی وجود دارد، ولی حتی با قوانین موجود نیز می‌توان تا حدود زیادی به این منظور دست یافت؛ زیرا:

اولاً، مبانی حقوق اسلامی که حقوق ایران از آن مایه گرفته در مسئولیت مدنی مسئولیت محض است، و این واقعیت در قوانین متعدد متبلور شده و ماده یک قانون مسئولیت مدنی مصوب سال ۱۳۳۹ عملاً نسخ شده است.

ثانیاً، عهدنامه‌های بین‌المللی که ایران نیز به آن‌ها ملحق شده در تخریب محیط زیست به سوی مسئولیت محض رفته است و این عهدنامه‌ها بر طبق ماده قانون مدنی جزو قوانین ایران محسوب می‌شود و لازم‌الاجراست (کنوانسیون ۱۹۶۳ و قطعنامه استراسبورگ ۱۹۹۷).

ثالثاً، اصل پنجاهم قانون اساسی با متن قاطع خود، راه هرگونه توجیه و مسامحه را بسته است.

البته در کنار این راهکارها و سیاست‌های قانونی باید از کار فرهنگی نیز غافل نبود. در فرهنگ اسلامی - ایرانی دست‌مایه‌های قابل توجهی در مورد حفظ محیط زیست وجود دارد.

مهم آن است که دولت باید بپذیرد که توسعه پایدار جز با حفظ محیط زیست میسر نیست و این اصل خدشه‌ناپذیر را طبق اصل پنجاهم قانون اساسی باید بر همه اقدامات اقتصادی و عمرانی خود حاکم بداند و البته، برای رسیدن به این هدف باید مدیریت محیط زیست را جدی بگیرد.

نتیجه‌گیری

بدون تردید یکی از مشکلات حال و آینده انسان مشکل آلودگی و تخریب محیط زیست است که به دست خود انسان صورت می‌گیرد و در نتیجه جامعه انسانی را با مشکلات جدی روبرو کرده و خواهد کرد. در حالی که نه تنها رشد و توسعه جوامع با حفظ محیط زیست منافاتی ندارد بلکه توسعه پایدار جز با صیانت از طبیعت امکان‌پذیر نیست و برای رسیدن به این مقصود راهی جز آگاهی مردم و تصمیم متعهدانه دولت‌ها

در اولویت دادن به حفظ محیط زیست وجود ندارد. فرهنگ اسلامی و سنت‌های ایرانی دست‌مایه‌های باارزشی برای رشد و توسعه این باورها و استواری این عزم ملی دارد تا آنجا که تخریب محیط زیست از مصادیق فساد فی الارض محسوب و تخریب‌کنندگان آن مفسد فی الارض به شمار می‌آیند. از نیمه‌های قرن بیستم میلادی حرکت مردمی رو به رشدی در دنیا برای حفظ طبیعت و محیط زیست به وجود آمده که تا حد زیادی سیاست دولت‌ها را نیز تحت تاثیر قرار داده و باعث برپایی اجلاس‌های بین‌المللی و انعقاد عهدنامه‌های متعددی شده و همراه با این حرکت در همه کشورها و از جمله ایران نیز قوانین متعددی برای صیانت از محیط زیست تصویب شده است. خوشبختانه در حقوق اسلامی نیز مبانی استواری برای رشد و توسعه حقوق محیط زیست وجود دارد و سزاوار است جامعه ایرانی در این خیزش جهانی جزو پیشگامان باشد.

کتابنامه

- ابن منظور (۱۴۰۵ق)، *لسان العرب*، قم: بی‌نا، ج ۱۱.
- بهرامی احمدی، حمید (۱۳۸۸)، *مسئولیت مدنی*، تهران: نشر میزان، چاپ اول.
- تقی‌زاده انصاری، مصطفی (۱۳۷۴)، *حقوق محیط زیست در ایران*، تهران: انتشارات سمت، چاپ اول.
- همو (۱۳۷۶)، *حقوق کیفری محیط زیست*، تهران: نشر قومس، چاپ اول.
- حلی، محقق (۱۳۷۰)، *شرایع الاسلام*، تهران: چاپ استقلال، چاپ اول.
- دیبری، مینو (۱۳۸۲)، *آلودگی محیط زیست (هوا، آب، خاک)*، تهران: نشر اتحاد، چاپ سوم.
- دوینه ژاک (۱۳۷۳)، *محیط زیست*، ترجمه پریسا صمدی، تهران: نشر فرهنگ اسلامی، چاپ اول.
- صفایی، حسین (۱۳۷۵)، *حقوق مدنی و حقوق تطبیقی (مسئولیت مدنی)*، ج ۱، تهران: نشر میزان.
- فلسفی، هدایت (۱۳۷۸)، *حقوق بین‌المللی معاهدات*، تهران: نشر فاخته، چاپ اول.
- فیض‌الاسلام (۱۳۶۴)، *ترجمه و شرح نهج البلاغه*، تهران: چاپ اسلامیه.
- قانون مجازات اسلامی (۱۳۷۶)، *روزنامه رسمی کشور*، شماره ۱۵۲۸۷، سوم شهریور.
- کومونو، ماری (۱۳۸۲)، *انسان و محیط زیست*، ترجمه بهروز دهبزاده، تهران: انتشارات موج سبز، چاپ اول.

- کیس، الکساندر (۱۳۸۱)، حقوق محیط زیست، ترجمه محمدحسن حبیبی، چاپ دانشگاه تهران، ج ۲.
- گرچی، ابوالقاسم (بی تا)، مقالات حقوقی، انتشارات دانشگاه تهران.
- طباطبائی، محمدحسین (بی تا)، تفسیر المیزان، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه، ۲۰ مجلد.
- ظل السلطان، مسعود میرزا (بی تا)، تاریخ مسعودی، تهران: چاپ سنگی، دار الخلافه.
- عاملی، شیخ حر (۱۴۰۳ق)، وسائل الشیعه، بیروت: مکتبه الاسلامیه.
- عمیق، محسن و حسین سید فضل الله (۱۳۸۵)، اخلاق زیست محیطی در اسلام، قم: بی نا.
- لستر، براون (۱۳۷۵)، علائم حیاتی کره زمین، ترجمه حمید طراوتی، مشهد: انتشارات جهاد دانشگاهی، چاپ دوم.
- لویس مألوف، الاب (۱۹۸۷)، المنجد فی اللغة و الادب و العلوم، بیروت: مکتبه الابهاء السیوعیین.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴ق)، بحار الانوار، بیروت: نشر مؤسسه الوفاء، ج ۷۶ (۱۱۰ مجلد).
- مجموعه قوانین محیط زیست (۱۳۸۳- الف)، عهدنامه های بین المللی محیط زیست، تهران: سازمان حفاظت محیط زیست، ج ۲.
- همان (۱۳۸۳- ب)، قوانین زیست محیطی ایران، تهران: سازمان حفاظت محیط زیست، ج ۱.
- محرم نژاد، ناصر (۱۳۷۴)، تغییرات جهانی آب و هوا، مجله محیط زیست، ج ۱.
- معین، محمد (۱۳۶۴)، فرهنگ معین، تهران: امیرکبیر، شش مجلد.
- ممتاز، جمشید (۱۳۷۶)، حقوق بشر در پرتو تحولات بین المللی، ترجمه شریفی طرازکوهی، تهران: چاپ دادگستر.
- یوسفوند، محمد (۱۳۸۴)، «تعریف محیط زیست و اقسام آن»، در مجموعه مقالات اولین همایش فقه و محیط زیست، قم: سازمان محیط زیست و مرکز جهانی علوم اسلامی.

Chantal C, Philippe. Billet (2005), Code de l'environnement Dalloz 2° Edition.

Michel, Prieur (2006), Droit de l'environnement , 2e Edition , Gualino , éditeur.

Kiss. A. Ch. Et Beurrier , J., P. (2004), Droit Internationale de l'environnement, Paris; pedone.

Navaz. Law and International Organization on the United Nations, 1977, vol.17.

Revea Juridique du Droit International Public (le droit International de l'environnement à (a fin du siècle) 1997, n°4.